

Др Веселин Ђуретић

СТОЈАДИНОВИЋ У БРИТАНСКОМ ЕГЗИЛУ

»Sunday Chronicle« је 23. марта 1941. године објавио вијест сљедеће садржине: „Милан Стојадиновић, бивши пронацистички југословенски премијер и квислинг бр. 1, изручен је британским властима и стављен под стални надзор. Послије пада са власти 1939. године код њега су пронађени материјали са планом за о-барање сопствене владе у корист нацистичке инвазије; гарави Стојадиновић вјеровао је да ће уротничким методама постати квислинг своје земље...“

Оваквим недвосмисленим отварањем британска влада је јасно одредила Стојадиновићеву личну и политичку судбину за дуже вријеме. Али, ово је био само почетак једне нове етапе његове силазне линије. Први потез учинио је кнез Павле у фебруару 1939. године. Шта се крило иза ове изненадне кнежеве акције против свог дугогодишњег миљеника? Неки мисле да је „слабашни“ Павле желио да изађе из сјенке спектакуларног премијера, други да су по среди били унутрашњеполитички, а трећи спољнополитички разлози. Највише је оних који комбинују све ове елементе. Стојадиновић је, међутим, главне разлоге налазио у Павловој неизмјерној љубомори на његове „свестране успјехе“.

Несумњива стабилност која је слиједила тешке кризне године, која је била елеменат свјетског процеса обнове, омогућавала је Стојадиновићу да се прогласи „премијером просперитета“ и добије уплив не само код ималаца капитала него и шире. Тада почиње и његово самоувјерено шепурење на југословенској политичкој сцени.

Кнез је рано показивао своје подозрење, али је чекао погодан моменат да га се отараси, а он је наступио 3. фебруара 1939. године, уочи засједања Народне скупштине поводом изненадне монтиране оставке групе министара. И не сањајући о крају, Стојадиновић је понудио своју оставку, коју је Павле прихватио и сјутрадан повјерио мандат Цветковићу.

Мајстор политичке игре био је запрепашћен и озлојеђен. У својим недавно публикованим мемоарима „Ни рат ни пакт“, он истиче више специфичних разлога који су условили овакву кнежеву одлуку. Међутим, документација о његовој заточеничкој

активности, која се чува у недавно отвореном британском архиву, доводи многа мемоарска објашњења у очигледну противурјечност. Није онда чудо што је он овај период свога живота готово прескочио.

Тражећи разлоге свог рада, он се прво позива на одговор који је кнез Павле дао патријарху Гаврилу — да је смјењивање значило превентиву за спречавање „увођења фашизма у земљу“.¹ Истичући апсурдност овакве констатације, Стојадиновић даје апсурдно објашњење: „Никад Срби неће поћи за једним Хрватом као вођом, нити Словенци и Хрвати за једним Србином“ Не излазећи из атмосфере националне искључивости, он ни много година касније не напушта свој великосрпски централистички концепт уређења државе. Његово вјеровање у „југословенство“ долази у очигледну колизију са невјером у могућност превазилажења националистичких противурјечности. У том свјетлу посматра и Цветковићев споразум са Мачеком, називајући га актом који је „разградио државу“ и изложио је спољном непријатељу.

У мемоарима, он са висине гледа на онога коме се, док је био на власти, понизно клањао у свакој прилици, налазећи разлоге његове „подлости и осветољубивости“ и у „гласинама“ о његовој вези са кнегињом Олгом. Ипак прескаче чињеницу да је у тешким часовима који су пратили његов изгнанички пут у неизвјесност покушао да се додвори своје душманину. Британски војни аташе у Атини луковник Блант (Blunt) обавјештава 22. марта 1941. године своје претпостављене да му је Стојадиновић рекао да је кнежев говор од 1. децембра прошле године у пуном складу са спољном политиком коју је он водио, те изразио жељу да му пошаље телеграм са изразима лојалности и спремности да служи „својој земљи и принцу регенту код куће или на страни“.²

Пад је са падом владе, дакле, само започео. Оно што је слиједило представљало је више личну освету кнеза и Цветковића него политичку превентиву. Јер насљедници су брзо отворили карте и практичним профашистичким акцијама малодушности омогућили Стојадиновићу да *post festum* излаже своје велике планове „побједе без борбе“ Послије једанаестомјесечнога заточења на Руднику, Карану и Илици, он је 18. марта 1941. године пребачен у Грчку и изручен британским војним властима. Овај посљедњи период његове активности предмет је овог приказа. У њему се Стојадиновић показује као субјект и објекат ширих односа који се тичу једног бурног периода југословенске историје.

¹ Милан Стојадиновић, „Ни рат ни пакт“, О. Кершовани 1970, стр. 532.

² Foreign office (ФО) 371, ф. 30251, Р 4946/2477/92).

Одлука о протјеривању донесена је на сједници владе од 12. марта.³ Да ли је повод била чињеница да су у току преговори са представницима Рајха и Италије југословенски властодршци осјетили њихову заинтересованост за судбину бившег премијера, или су били у питању други мотиви? У својим послужењима, објављеним 1958. године у зборнику „Документи о Југославији“, Цветковић пише:

„...Што се тиче протеривања др Стојадиновића у Грчку ствар је текла овако: др Стојадиновић је већ раније био тражио дозволу да иде у иностранство, па је он сходно тој његовој жељи, а и на тражење његове супруге спроведен у Грчку. Енглеске власти су га ухапсиле и интернирале као германофила, али то је ствар грчких власти, које нису хтеле да Стојадиновић остане на њиховој територији, него су га предале Енглезима.

Бивши министар двора Антић додао је тој верзији и то, да се на основу зреле процене ситуације, у којој се тада налазила наша држава није могло оставити Стојадиновића у земљи, јер су Италијани и Немци отворено давали до знања да би волели да га опет виде на власти, па је постојала могућност да нам га они наметну против воље намесништва. Антић не искључује могућност да је кнез известио Енглезе о протеривању др Стојадиновића и да је од њих добио пристанак да ће овај бити стављен под њихов надзор. “⁴

Мемоарске отровне стријеле Стојадиновића у овом питању су најубојитије. Одбацујући сваку помисао о добровољном одласку, он кнезу Павлу и Цветковићу приписује највећи степен подлости, налазећи разлоге за њихову одлуку у личној нетрпљивости, у кнежевом настојању да се ослободи главне сметње за преузимање пријестоло уз помоћ Хитлера. Ову тврдњу ће касније истицати и неки чланови Симовићеве владе, не наводећи конкретне доказе.⁵ Ипак, судећи по „исповијести“ коју је на јаhti »Salanthe«, на путу од Солуна према Атини, дао енглеској пратњи, испада да Цветковићева изјава садржи дјелић истине; Стојадиновић им је рекао да му је влада једном приликом понудила одлазак у Грчку заједно са породицом, будући да је његова жена Аугуста била грчког поријекла, али је он предлог одбио.

Одлука о протјеривању ипак штрчи у датом политичком контексту. Како је могуће да људи који иду Хитлеру на кољена у исто вријеме пркосе овом диктатору? Како њихову одлуку да Стојадиновића изруче Енглезима спојити са одлуком да приђу Тројном пакту који је уперен и против Енглеза? — Очигледно, у питању је политичка игра са „великом звјерком“, са циљем заваривања очију Британцима, покушај да се убиједи у при-

³ Ф. Чулиновић, „27. март“, Загреб 1965, стр. 156—157.

⁴ Драг. Цветковић и Часлав Никитовић, „Документи о Југославији“, св. бр. 10, Париз 1958.

⁵ ФО 371, ф. 30251, Р 4946/2477/92.

јатељска осјећања владе на коју они тих дана врше снажан притисак да се одугре Хитлеровом диктату, да би, с друге стране, створили услове за предузимање чина који и југословенски народ и Енглеze ставља пред свршену чињеницу. Влада је, осим тога, жељела да добије шири маневарски простор у преговорима око потписивања Тројног пакта. Према документацији америчког историчара Хоптуара (*Yugoslavia in crisis (1934—1941)*), њу је највише забрињавало Хитлерово инсистирање да се у уговору југословенској влади остави слобода да накнадно промијени мишљење и приступи Осовини, што је Министарски савјет схватио као игру на карту Стојадиновића.

Британско задовољство почело је 15. марта, када је њихов амбасадор у Београду Роналд Кембел (*Ronald Campbell*) пренио Форенџ офису (*Foreign Office*) његов јутарњи разговор са Цветковићем. Саопштено му је да ће Стојадиновић бити упућен у Грчку, због чега се Енглези моле да га прихвате и пребаце у Египат или у неку удаљенију британску територију. Даље Камбел пише да му је речено да његово присуство у земљи даје Њемцима могућност за вршење притиска.⁶ Истог дана последи подне управник града Београда хитно је позвао британског конзула и саопштио му да је све спремно за Стојадиновићев одлазак из Југославије: да ће бити пребачен колима из Сарајева до грчке границе, гдје треба да стигне 18. марта у два сата последи подне, а затим да продужи за Солун и Атину. „Пошто Југославија нема много вјере у грчке власти да ће спријечити Стојадиновића да оствари жељу за одлазак у Њемачку, предсједник владе био би врло захвалан“, рекао је управник града, ако би британске власти преузеле у своје руке Стојадиновића у Атину или још боље у Солуну, ради будућег путовања за Египат. Све трошкове сноси југословенска влада“ Управник је додао да Стојадиновић вриједи колико „двје њемачке дивизије“ и да је у британском интересу да у овој ствари пружи сваку могућу помоћ. Грчку визу је требало да осигура југословенска, а египатска британска влада.⁷

Неколико часова касније, Кембел је изразио мишљење да прихватање ове молбе од стране британске владе значи не само одстрањење некога кога Њемци могу употријебити као марионету него и „појачање Ф.с позиције“. (Ради се о кнезу Павлу, који је касније, из свог кенијског заточеништва, подсјећао Британце на обавјештајне услуге).

Истог дана последи подне британски амбасадор у Каиру Лампсон (*Sir M. Lampson*) преноси инструкције државног секретара да у заједници са грчким властима Стојадиновић задржи тамо док он не пошаље нове информације о његовом коначном пребивалишту. „Ја подвлачим изузетну важност спријечити

⁶ ФО 371, ф. 30251, Р 2477/2477/92.

⁷ Исто.

Стојадиновићево бјегство у Њемачку“ — завршава Идн (Anthony Eden).⁸ У току разговора са пуковником Блантом Стојадиновић је, имајући на уму ове мотиве југословенске владе, покушао да порекне свако своје германофилство, позивајући се на случај грчког генерала Метаксаса, којему су некада приписивана германска осјећања, а који је у вријеме кризе своје земље практично изразио свој патриотизам.⁹

Грчка, у ово вријеме најистакнутија база британске армије према Хитлеру, само је посредно сарађивала у овом случају. Њен министар за јавну безбједност Константин Маниадакис у једном послеријатном писму Стојадиновићу одриче свако њихово саучесништво. „... Ваш случај је засебна страница мог ратног дневника“, каже он. „Као што се сећате, ово се одиграло у време кад је моја земља била увучена у крваву и неравну борбу против италијанске империје и очекивала сваког тренутка напад Немачке, тада највеће војне силе на свету. Опште је било познато да су немачке трупе већ биле стигле у Бугарску и заузимале положај ради напада против нас“ И наставља: „... У почетку друге десетине месеца марта, Енглези су нас обавестили у Атини да југословенска влада Цветковића, услед наступајућих догађаја, намерава да удаљи из Југославије бившег председника г. Стојадиновића пошто сматра да је лични пријатељ Хитлера и да спроводи германофилску политику и да ће идућих дана г. Стојадиновић проћи кроз Грчку, али да не знају још ни каквим средством ни ког дана, пошто целим тим случајем руководи непосредно југословенска влада. Енглези су додали да не постоји никаква опасност за г. Стојадиновића пошто ће га до слободне српске зоне у Солуну пратити југословенска полиција, а тамо ће примити једна енглеска војна личност која ће га транспортовати у иностранство, морским путем. Ја мислим да су Енглези пристали да изиђу у сусрет југословенској влади, зато што је у оним моментима једно такво дело као што је Ваше изручење Енглезима од стране одговорне југословенске владе имало да значи оријентисање југословенске спољне политике у будуће, према савезницима. Могу замислити какво је било њихово изненађење кад је, тачно седам дана после Вашег изручења, тј. 25. марта 1941. године, наступило нешто сасвим супротно од њиховог очекивања, пошто је онда Југославија потписала пакт са Немачком.“¹⁰

И документа Форин офиса показују да је грчкој влади заиста била неугодна ова епизода. Британски амбасадор у Атини Палаирет (Sir Palàiret) извјештава 22. марта да би предсједник грчке владе био задовољан ако објавимо да је Стојадиновић у нашим рукама и да није више у Грчкој, као и да о томе обавијестимо владу САД.¹¹

⁸ Исто.

⁹ ФО 371, ф. 30251, Р 4946/2477/92.

¹⁰ Према цит. дјелу М. Стојадиновића, стр. 662.

¹¹ ФО 371, ф. 30251, Р 2919/2477/92.

Енглези су заиста мислили да су Београд захватили свјежији вјетрови. Лампсон 22. марта преноси Идново самозадовољство америчкој влади.¹² У једном другом телеграму упућеном истог дана својој влади, Идн (који је тада боравио у Каиру) пише да је задовољан одлуком југословенске владе, која представља превентиву да Стојадиновић не би постао квислинг. Тражи да се преко Амбасаде у Вашингтону аранжира сљедећа политичка линија: „ .Нити потврђивати нити демантовати евентуална питања у вези са овим“.¹³ Пратилац изгнаника, војни аташе у Атини пуковник Блант, извјештава да је бившег председника примио на доку солунске луке 18. марта нешто прије поноћи и да су прве његове ријечи биле »Grace a Dieu«. „Изгледао је врло несређено“, наставља Блант, а „касније у току путовања према Атини, рекао ми је да је понашање југословенске полиције према њему било најнељубазније, која не само што је одбила да му каже где иде, него је измишљала серије прича о његовом одредишту, које су га чиниле изгубљеним. На пример, приликом напуштања куће у којој је био смештен у Солуну речено му је да ће бити премештен у другу где ће остати привремено док његова жена и кћерке не стигну из Београда“. Путовање јахтом »Calanthe« по бурном и кишовитом времену — наставља Блант — још више је покварило Стојадиновићево расположење, тако да у току 24 часа није проговорио ниједну ријеч, сем што је изразио протест што му није омогућено да ступи у контакт са грчким званичним органима. Тек послје саопштења британске амбасаде у Атини да ће бити пребачен на други брод, без задржавања и без могућности да се јави породици, он је у помирљивом тону изразио жељу да објасни своју ситуацију, „да би британску владу учинио свјесном његове политичке позиције“. Британска влада је била убијеђена да ће се у Атини појавити и изгнаникова породица. У том смислу амбасадор Палаи-рет је 12. марта добио Иднове изразе наде да ће југословенска влада изићи у сусрет овој Стојадиновићевој жељи.¹⁴

Ништа није помогло; брод је већ био раширио једра и упутио се према сјеверу Африке.

У великој невољи Стојадиновић не заборавља ни свог главног непријатеља кнеза Павла, поручује енглеској пратњи да му пренесу његова топла осјећања према Југославији.

Вјешти тактизер почиње да се мири са чињеницом и, осјећајући у чијим је рукама, почиње дугу причу о својим пријатељским осјећањима према Британији, коју ће касније у избјегличкој самоћи више пута понављати и удопуњавати. Сјећа се „пријатељских дискусија о спољној политици“ са Чемберленом и Идном и „потпуне сагласности“ која је у току разговора постигнута. Наглашава да је и у бизнису читавог живота сарађи-

¹² ФО 371, ф. 30251, Р 2887/2477/92.

¹³ ФО 371, ф. 30251, Р 2885/2477/92.

¹⁴ ФО 371, ф. 30251, Р 2898/2477/92.

вао са британским фирмама, па их подсећа на начин на који је било организовано поновно наоружање југословенске морнарице британским материјалом;¹⁵ на инвестициона улагања у јадранска бродоградилшта, трепчанске руднике, Београдску радио-станицу и др.¹⁶ Двадесет четвртог марта, на путу од Александрије до Суеца, он убјеђује капетана Џонса (K. W. Jones) да је Југославија природно била англофилска. „Како би могла бити нешто друго“, подвлачи он, „када су Енглеска и Француска створиле Југославију?!“¹⁷ Човјек који се највише китио „солунаштвом“ сада заборавља крв Цера и Колубаре, гладну смрт Албаније, тријумф солунског похода, међународну и домаћу активност Југословенског одбора и народних вијећа у Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини.

Путовање у неизвјесност трајало је доста дуго. У пирејској луци пребачен је на брод »Vampire«, на путу за Александрију. За то вријеме британски званичници тражили су сигурно мјесто за „велику звјерку“ Лампсон је 2. марта добио тајну телеграфску поруку Форин офиса да ће острво Маурицијус „по свој прилици“ бити Стојадиновићево крајње одредиште. У телеграму се каже да је он сада на путу за Хаифу, одакле ће бити пребачен у Каиро; и ставља до знања да ће писма за Стојадиновића ићи преко британске амбасаде у Београду на амбасаду у Каиру. На крају се додаје: „Врло је важно да због наших односа са египатском владом не буде публиковано било шта о његовом боравку у овој земљи“; од овакве предострожности се искључује Палестина, али се сматра да треба избјећи сваки публицитет прије његовог доласка на острво.¹⁸ Сјутрадан је Лампсон обавијештен да ће Стојадиновић у Александрији бити пребачен на брод »Medway«, који ће га превести до Суеца, одакле ће бродом »Empire Ability« бити пребачен у Аден, а затим на острво Маурицијус.¹⁹

Опрезни капетан Ди (George S. Dee) предузео је све мјере да изгнаник остане неоткривен. Дато му је ново име: Mr. Stanley Gubbins. Извјештавајући да га је угостио као да му је лични гост, он не заборавља да каже да је ипак непримјетно претресао његов пртљаг и да специјална стража даноноћно мотри на њега.²⁰ Лампсон је са гувернером Адена аранжирао смјештај за њега и седмочлану пратњу, уз ограничење да му се може дозволити да пише писма породици али она треба да буду контролисана.²¹ Британци су још вјеровали да ће му се прикључити жена и дјеца, па је Лампсон 26. марта питао владу да ли да се чека

¹⁵ ФО 371, ф. 30251, Р 4946/2477/92.

¹⁶ ФО 371, ф. 30251, Р 9579/2477/92.

¹⁷ ФО 371, ф. 30251, Р 4535/2477/92.

¹⁸ ФО 371, ф. 30251, Р 2883/2477/92.

¹⁹ ФО 371, ф. 30251, Р 2884/2477/92.

²⁰ ФО 371, ф. 30251, Р 5229/2477/92.

²¹ ФО 371, ф. 30251, Р 2975/2477/92.

на њихов долазак.²² Док је »Empire Ability« путовао Црвеним Морем, каирски амбасадор је аранжирао његов смјештај на Маурицијусу и о томе обавијестио своје амбасадоре у Београду и Атини. Није заборавио да пренесе ни Стојадиновићеве љубавне изјаве за Аугусту.

Педантна војно-дипломатска служба благовремено је размотрила сва питања везана за путовање Индијским океаном и каснијим боравком на усамљеном острву. Амбасадор у Каиру добио је инструкције да се Стојадиновић стави под „ненаметљиви надзор“. Већ 24. марта гувернер ове британске колоније Клифорд (В. Е. Н. Clifford) у упутном писму упућеном Форин офису предвиђа за њега личне слуге и привремени смјештај у стану свог ађутанта који се наслања на владину кућу, гдје ће бити под надзором гувернерске гарде. Већ 28. марта влада је посредством Лампсона одговорила у духу Черчиловог става да је протјеривање услиједило „више због наше сигурности него ради његовог кажњавања“, који ни касније неће бити измијењен. „Стојадиновић треба да буде третиран са формалном пажњом али уз константну присмотру“, — речено је у инструкцији. И даље: „Он је лош човек који је био заиста финансијски корумпиран од Немачке у предратним годинама и с тим у вези потенцијални југословенски квислинг. Нису пожељни никакви други односи сем формалних између њега и гувернера и кућног особља, као и између њега и народа Маурицијуса. Храна и смештај треба да буду на нивоу пуковника“.²⁴

Очигледно изненађен овим сазнањем, гувернер 31. марта јавља да ће са њом контактирати само он или његов ађутант, али да ће то убудуће бити сведено на најмању мјеру, те да му неће бити дозвољен излазак ван дворишта Државне куће, будући да би то изискивало додатне трошкове за плаћање пратње.²⁵ Лондон је изричито опоменуо гувернера да се не дозволи никакав контакт између Стојадиновића и екс-шаха Персије, који је у то вријеме обитовао на Маурицијусу. Почетком 1943. положај му је олакшан: премјештен је у другу, добро опремљену кућу, и омогућено му да одлази на пикнике.²⁵

Владину одлуку нијесу могле измијенити ни интервенције утицајних Стојадиновићевих пријатеља. О једној од њих сазнајемо из телеграма амбасадора у Каиру од 26. марта (писаног очигледно који час раније, јер промјене у Београду не иду на руку његовој садржини), којим обавјештава владу да га је посетио грчки политичар, бивши амбасадор у Београду, и изразио наду да нећемо предузети било шта што би Стојадиновића претворило у нашег непријатеља, јер он није антибритански ори-

²² ФО 371, ф. 30251, Р 3172/2477/92.

²³ ФО 371, ф. 30251, Р 3033/2477/92.

²⁴ ФО 371, ф. 30251, Р 3077/2477/92.

²⁵ ФО 371, ф. 30251, Р 3487/2477/92.

²⁶ ФО 371, ф. 3344, Р 8305/102/92.

јентисан, него се ради о једној „снажној личности са великом политичком тежином међу Србима“ Послије овог субјективистичког увода, грчки политичар даје „наравоученије“, са циљем да заголица традиционалистичку страну британске политике: „Ако пристojно будемо поступали он се може појавити касније као користан за нас. Није ли, упитао је он, Маурицијус сувише далеко, и не подсећа ли на Св. Јелену“ Информација коју је амбасадор добио од грчког секретара за трговину (а овај од пријатеља грчког официра који је разговарао са југословенским министром рада), била је да се Цветковић „доносећи одлуку о прогерманској политици бојао Стојадиновића, јер ако овај остане у земљи он би могао бити изабран умјесто њега“.²⁷

Поставља се питање — колико је тадашњи британски однос према судбини бившег политичара био узрокован убјеђењем да је протјеривање било знак за њих повољног заокрета југословенске политике, а колико је израз опрезности у односу на оно што се може десити? Судаћи по Черчиловом ставу, који за читаво вријеме рата није битно мијењан, у питању је била предостројност; судаћи, међутим, по ономе што је пратило њихову ажурност око прихватања бившег премијера и посебно по ономе што је слиједило потписивању Тројног пакта и паду Цветковићеве владе, може се говорити и о заблуди одређених кругова британске политике. Истина, њени високи функционери Баукер (Bowker), Николс (Nicols) и Сарџент (Sargent) ће и 31. марта, дакле после преврата у Београду, остати при старој одлуци и Черчиловим инструкцијама. Они ће чак, из разлога журбе, без коментара прихватити предлог гувернера Маурицијуса о разним модалитетима организовања Стојадиновићевог боравка на острву и инструисати Лампсона да не чека на редовни брод који иде из Адена према Маурицијусу, него да га без одлагања упвти са бродом »Empire Ability«.²⁸

Ипак, промјене у Београду откривају и друго лице политичког прагматизма. Чим је Кембел 4. априла пренио Идну (који је тада био у Атини) садржину свог јутарњег разговора са Симиовићем, многе службе Форин офиса су покренуте на преиспитивање изгнаниковог случаја. У Кембеловом хитном телеграму истакнута је жеља нове владе да се организује Стојадиновићев „повратак у Атину ако не у Београд“, јер он „уопште није опасан човјек“, те да је „он у знатној мјери спроводио кнез Павлову политику приближавања Њемачкој и Италији“ Пошто је нагласио да се ради о једном „надувенку“, Симиовић је додао: „Он је био непопуларан, без следбеника или утицаја, а политика коју је водио отворено је осуђивана од народа. Он је био далеко безопаснији од г. Љотића, који је имао одређени број следбеника. Он је био неозбиљан и лако га је контролисати: он (ге-

²⁷ ФО 371, ф. 30251, Р 3033/2477/92.

²⁸ ФО 371, ф. 30251, Р 3190/2477/92.

нерал Симовић — п.а.) је био његов пријатељ и могао би бити одговоран за ово. „Он“, наставља Кембел, „не би желио да од њега направимо мученика: његова жена је болесна и не би му се могла придружити на толикој удаљености“; и закључује: „Стојадиновић би чак могао бити користан за контакт са Немачком“ Кембел додаје да су по његовом мишљењу Симовићеве оцјене принца Павла „прилично наивне“. „Све ово“, каже он, „је за мене прилично глупо али могло би бити добро ако је он задржан у Адену у исчекивању будућих инструкција од владе Њеног Величанства“.²⁹

Амбасадор у Београду очигледно није био добро информиран, јер је Стојадиновићев брод већ био испловио на пучину Индијског океана.

„Молба генерала Симовића довела нас је у непријатан шкрипац“, коментарише спољнополитички експерт Баукер. Али — наставља он — било би боље да га у садашњој ситуацији држимо изван Југославије, јер „заиста ја не волим идеју о његовој употреби за контакт са Немачком“ Увиђајући деликатност настале ситуације, он истиче да је тешко одбити молбу, али ју је још теже прихватити, па препоручује филозофију „бриго моја, пређи на другога“: „Ја мислим сасвим је вјероватно да би грчки краљ и влада могли имати корисне погледе на овај проблем и усуђујем се да кажем да их државни секретар консултује неформално“. Николс додаје да не само случај Стојадиновића него и посљедње акције у Београду говоре о Симовићевој наивности, али сматра да је ипак у нашем интересу да му се изиђе у сусрет.³⁰

Черчил је, међутим, највећу пажњу покљонио оном дијелу Симовићеве жеље да се Стојадиновић употрејеби ради успостављања контакта са Немачком, и одлучно прекинуо све дискусије о његовом повратку.³¹ Питање гувернера Адена да се у заједници са Адмиралитетом аранжира враћање брода остало је без одговора. А онда је у Београду стигла и Иднава инструкција за Кембела: „Не треба правити никакав подухват ради враћања брода у Аден. У оквјој ситуацији ви треба да кажете премијеру да је Стојадиновић сада на пучини и да треба да стигне на Маурицијус 14. априла. Треба да упозорите предсједника владе да у никаквом случају није лако пронаћи потребно транспортно средство за његов повратак“.³²

Тиме је Стојадиновићева судбина за једно дуже вријеме била запечаћена. Ипак, интервенције су олакшале његов живот на острву. У опширном извјештају од 4. августа, гувернер Клифорд саопштава да је, послѣје консултовања лорда Лојда, одлучио да

²⁹ ФО 371, ф. 30251, Р 3472/2477/92.

³⁰ ФО 371, ф. 30251, Р 3472/2477/92.

³¹ ФО 371, ф. 30251, Р 3477/2477/92.

³² ФО 371, ф. 30251, Р 3598/2477/92.

га смјести у једном крилу владине куће »Le Reduit«, гдје су до тада живјела његова дјеца, да су конструисане специјалне стенице за њега које воде у парк (да би га лакше надзирала регуларна стража); одређен је полицијски чиновник да му прави друштво, дате могућности да користи љекарске услуге.³³

Међутим, овај случај у току читавог рата није скидан са дневног реад. Томе је највише допринијела заточеникова упорност у тражењу и активирању старих веза и познанстава.

У овој Симовићевој акцији централно мјесто заузима његова намјера да се Стојадиновић употријеби ради успостављања контакта са Берлином. Она се природно уклапа у контекст владиног настојања да се спријечи или одложи Хитлеров напад. „У том циљу“, пише Симовић, у својим мемоарима, „мин, сп. послова водио је разговоре са посл. Немачке и Италије у Београду и обавестио их да Југославија нема никакве агресивне намере и да је државни удар од 27. марта извршен из разлога унутрашње политике“.³⁴ Није, међутим, помогла ни одлука о прихватању Тројног пакта. Покушај са Стојадиновићем дошао је у задњи час, 4. априла, када је влада у својој дефетистичкој неодлучности почела да се хвата за длаку. Каснији догађаји потврђују да он није био руковођен никаквим „пријатељством“ Симовића, него агонијом која је пратила његова упорна настојања да измоли мир по сваку цијену. У ово доба Енглези су имали јасну слику ситуације, упорно вршећи притисак на владу у Београду да покаже зубе. Повратити Стојадиновића за њих је значило не само подупријети ту неодлучност и дефетизам него и направити велики ризик у случају Хитлеровог напада. Зато је у њиховим резонавањима централно мјесто добио мотив „потенцијални квислинг“.

Нема података о томе да је Стојадиновић знао за ову интервенцију. Али постоје они који говоре о његовом ишчекивању неких промјена у Београду. Двадесет четвртог априла у разговору са официром Џонсом, који га је пратио на путу од Александрије до Суеца, он је (по Џонсоновом казивању) рекао: „Озбиљна одлука мора да је била донесена изненада — чињеница да је он протјеран је знак тога — а због тога што сам можда могао бити позван да за њу преузем одговорност услиједиле су клевете. Он ми је изложио своје убјеђење да лица која су на власти неће бити довољно у стању да донесу нужне одлуке“.³⁵ На какве „нужне одлуке“ је Стојадиновић мислио? Судећи по наслову његових мемоара („Ни рат ни пакт“) и по ономе што прати овако формулисане жеље, он је имао „чудотворну формулу“ за постизање тог циља: „пријатељство са свима укључујући ту и Немачку и Италију“ Он то више пута понавља и у доба зато-

³³ ФО 371, ф. 30251, Р 7478/2477/92.

³⁴ Цит. према н.д. Чулиновића, стр. 343—344.

³⁵ ФО 371, ф. 30251, Р 4535/2477/92.

ченичке усамљености, заборављајући чињеницу да је Хитлер одбијао мирољубиве понуде и много моћнијих.

Сљедећи подаци, чини нам се, оповргавају реалност Стојадиновићевих мемоарских „надања“ и „обећања“ У разговору са капетаном Џонсом, на путу од Александрије до Суеца, он овако излаже тежину југословенске ситуације:

„1) Окружена практично са свих страна од змаља Осовине са јединим преосталим излазом према Грчкој;

2) Хрвати под Мачеком жељели су да се одцијепе; Стојадиновић се пита: каква је корист од армије од 1,600.000 људи ако се пола од њих отцијепи?;

3) Пошто су Југославија и Румунија биле блиски савезници, на граници не постоје било каква вриједна утврђења;

4) Југославија није имала тешку артиљерију, пребачено је само неколико морнарничких топова у Београд да би се подигао морал становништва;

5) Не постоји ништа што би могло зауставити покрет АФВ (авијације) од Мађарске и од Румуније“.³⁶

„Било би другачије“ — наставља Џонс — „Стојадиновићево казивање“, ако би Енглеска убацила пола милиона војника у Солун. Иначе Југославија би морала доћи у исту позицију као Пољска и Белгија. Земља је сиромашна — каже да се дуго носио са њеним финансијама — и како би се они (односи се на народ Југославије — п.а.) могли обновити од разарања која би била неизбјежна“ Касније, 25. априла, гувернер Маурицијуса преноси Стојадиновићево позивање „на велику економску и војну снагу Немачке са Европом под својом контролом...“, те његово дивљење за „Хитлеров геније којег упоређује са Наполеоном“.³⁷

Намеће се питање — Какав излаз диктирају оваква убјеђења? На отпор се мислило само ако услиједи очекивана британска потпора. То је несумњиво била значајна чињеница, али она није тражила пасивно ишчекивање. Ово је без сумње био исти онај оквир у коме се касније кретала Цветковићева влада, а и Симовићеве наде су биле везане за испуњење неведеног услова. Недовољно спремна Британија тражила је акције од других ради добитка у времену; неспремна Југославија тражила је из истих разлога британске акције. У атмосфери чекања рађала се малодушност и неодлучност југословенских владајућих чинилаца.

Офанзива молби и убјеђивања

Државни удар у Београду затекао је Стојадиновића на путу према Маурицијусу, па је о њему вјероватно информисан тек послјије искрцавања на острво 14. априла. У мемоарима биљежи

³⁶ ФО 371, ф. 30251, Р 4535/2477/92.

³⁷ ФО 371, ф. 30251, Р 2478/2477/92.

да му је посебно било драго кад је чуо да је његов „подли непријатељ“ Цветковић стрпан у затвор. И треба му вјеровати! Али било је пуно разлога који га нијесу чинили спокојним. „Ко су људи који су преузели југословенско кормило?“ — било је његово прво питање. Гувернер Клифорд преноси 6. маја секретару за колоније Робинсону да Стојадиновић жели да сазна сљедеће:

- гдје је сједиште краља и владе,
- ко су чланови владе,
- ко је министар двора,
- да ли Народна банка Југославије има своје представнике у Египту и како се зову,
- ко су чланови југословенске амбасаде у Каиру.

Очигледно, требале су му све могуће „везе“. Његове жеље међутим, изазвале су неспокојство југословенске владе у Лондону. Дванаестог септембра амбасадор Милановић обавјештава Бриџанце: „... Југословенска влада не види разлога да се Стојадиновићу каже мјесто њеног сједишта“.³⁸ Овај одговор, који му је у духу инструкција пружен путем незваничних контаката, није смањило његову упорност. У писму старом знанцу Америју (Amery) од 7. јула (којим моли за интервенцију код његовог оца Јулиана, министра за Индију) каже: „Сви чланови југословенске владе, који су сада у Лондону знају ме, али они су моји бивши политички противници. Са генералом Симовићем, премијером, и др Нинчићем, министром иностраних дјела, сарађивао сам више година у влади и мислим да неће одрећи мој југословенски патриотизам...“³⁹ А 6. октобра, у писму познатом научном и јавном раднику Локарту (R. H. Bruce Lockhart), који га је у својој књизи „Пушке и бутер“ афирмативно цитирао, он додаје да је до неспоразума између њега и садашње владе долазило око хрватског питања. „Енглески говорећи: ја сам био униониста а они „самоуправљачи““⁴⁰ каже он. У мемоарима, међутим, истиче да кнез Павлови и Цветковићеви мотиви његовог смјењивања и изгнанства, засновани на овој тврдњи, нијесу истинити, јер је наводно само његов министар Богољуб Кујунџић једанпут покренуо „хрватско питање“ у скупштинском двобоју са опозиционим народним послаником Бранком Чубриловићем, ријечима: „Српски народ је дао сувише много жртава да би икада пристао да мисао Купинца буде јача од Опленца!“⁴¹

Стоји чињеница, а она је евидентна у свим Стојадиновићевим јавним иступима, да је његово „југословенство“ модификовано великокрпство.

У молбама које упућује утицајним Енглезима он вјешто барата фактом да је Цветковић самим потписивањем Тројног пак-

³⁸ ФО 371, ф. 30251, Р 8456/2477/92.

³⁹ ФО 371, ф. 30251, Р 9579/2477/92.

⁴⁰ ФО 371, ф. 33449, Р 102/102/92.

⁴¹ Милан Стојадиновић, н.д., стр. 539.

та претворио у дјело оно што је њему приписивао као намјеру. „Због тога“, каже он у писму Америју, „евидентно је да је Цветковић употребио против мене лажне аргументе спољнополитичке природе само у циљу постизања својих циљева чисто личне и унутрашње политичке природе“.⁴² Да би потенцирао ову тезу он се хвата и за Симовићев говор на лондонском радију од почетка маја, у којем је оштро осуђена издаја Цветковићеве владе.⁴³

Интересантно је да у Стојадиновићевој избјегличкој кореспонденцији нема оних јетких оптужби против кнеза Павла као у мемоарима. Знао је он добро да и политички мртви кнез са живим и утицајним родбинским везама на двору чији је он сада заточеник може бити опасан. Своје нападе на Цветковића вјешто повезује са изразима „пријатељства“ према Великој Британији. „Када су Немци победили Француску 1940“, пише он Америју, „Цветковић је у Србији и Немачкој растурио брошуру — ви зацело то знате — приказујући ме као агента слободних зидара, Јевреја и британског Интелигенс сервиса, који су у складу са циљевима британске владе желели да ме учине диктатором у Београду! А када су, у почетку 1941, Британци победили у Африци а Грци у Албанији, Цветковић је рекао Британцима да сам био пронемачки агент и кандидат за вођу једног марионетског режима под немачким покровитељством!“ Пита се: како је све то могуће, кад се зна да је у фебруару 1939. године престао бити премијер, седам мјесеци прије рата у Пољској и 16 мјесеци прије рата у Југославији, да би већ у априлу 1940. године био интерниран у унутрашњост земље и садржан до протјеривања.⁴⁴ Да би био још убједљивији, пита Америка: како је могуће и није ли то чудно да једна влада предаје свога грађанина у руке стране владе, истичући да југословенски закони не предвиђају такву казну уколико земља није у ратном стању.

У писмима се позива на своје старе знанце Черчила, Идна, Хендерсона, Локарта и др. Он удварачки хвали Черчилову државничку одлучност, која је дошла до изражаја у говору крајем априла. А да би јасно изразио свој антикомунизам, он 29. априла прича гувернеру Клифорду: „Мислим да Русија неће ући у рат док једна од ратујућих снага не постане сувише слаба, и мислим ако уђе сврстаће се на немачку страну“.⁴⁵

Да би се још више приближио Енглезима, Стојадиновић јадикуюје због „балканштине“, чија је жртва, ето, и један тако културан човјек као што је он! „Ви врло добро знате, драги г. Локарт“, пише он, за политичке страсти у Југославији. Ви знате балканску политичку атмосферу. Ми не поседујемо енглеско осећање компромиса. На Балкану дискусије неминовно воде спо-

⁴² ФО 371, ф. 30251, Р 9579/2477/92.

⁴³ ФО 371, ф. 30251, Р 7478/2477/92.

⁴⁴ ФО 371, ф. 20251, Р 9579/2477/92.

⁴⁵ ФО 371, ф. 30251, Р 2478/2477/92.

ровима, спорови свађи, свађа личним увредама, и на крају човек од политичког утицаја шаље своје противнике у затвор. Министарска фотеља и затворска клупа су најближи суседи. Мој наследник г. Цветковић послао ме је у заточење. Његов наследник генерал Симовић њега у затвор. Када је један паметни енглески парламентарцац разговарао са мном о могућности увођења енглеског парламентаризма у Југославији, ја сам му одговорио: „Увести енглески систем није тако тешко, али како пронаћи Енглезе овде“.⁴⁶ У разговору са гувернером Клифордом, он за своју судбину криви и менталитет свог народа: „Срби су усијане главе и делују без размишљања о последицама. Због тога су сви њихови краљеви насилно умрли“.⁴⁷

С друге стране, Стојадиновић се више пута обраћа краљу Петру и краљици Марији. У телеграму од 16. априла поздравља његово ступање на пријесто и моли да буде ослобођен и враћен кући.⁴⁸ Коментаришући његову рођенданску честитку краљу од 4. септембра, функционер Форин офиса Диксон биљежи на маргини: „Мислим да треба прећи преко ње без коментара“.⁴⁹ Велико разочарање дошло је 1. октобра, када је краљ у одговору закључио: „... Следствено томе ваша позиција зависи од сплета међусобно повезаних догађаја који по мишљењу краљевске владе не треба да буду разматрани у овом моменту“.⁵⁰ Ипак је офанзива молби и интервенција присилила избјегличку владу да јасно изрази свој став према бившем премијеру. То су од ње захтијевали и Енглези. Функционер Министарства финансија Иствуд (Eastwood) пише 1. августа Харвеју (Harway) да га је посјетио Симовић и захвалио му на аранжирању пута од Египта до Лондона, те да је, у одговору на његово саопштење о Стојадиновићевом мјесту боравка, одговорио да је овај до француске капитулације био велики профранцуз а последице тога велики проњемац. „На Хитлерову сугестију“, — продужује свој извјештај Иствуд, „вршио је притисак за сарадњу са Бугарима и Ђаном; овај му је обећао да ће као награду за прикључење Осовини и учешће у кампањи против Турске у циљу освајања Бакуа, Југославија добити територије према Егејском мору укључујући Солун“.⁵¹ Стојадиновић и у мемоарима помиње свој „необјављени“ центлменски споразум са Ђаном око Албаније, упоређујући га са каснијим Цветковићевим прихватањем Мусолинијеве политике „свршеног чина“

Британска влада је и званично затражила од југословенске владе да да своје гледање на случај Стојадиновића. У првом одговору од 12. септембра амбасадор Милановић је саопштио да влада није вољна да интервенише у било каквом смислу и изра-

⁴⁶ ФО 371, ф. 33449, Р 102/102/92.

⁴⁷ ФО 371, ф. 30251, Р 7478/2477/92.

⁴⁸ ФО 371, ф. 30251, Р 5229/2477/92.

⁴⁹ ФО 371, ф. 30251, Р 8293/2477/92.

⁵⁰ ФО 371, ф. 30251, Р 8880/2477/92.

⁵¹ ФО 371, ф. 30251, Р 7488/2477/92.

зио њену жељу да питање остане отворено.⁵² Изгледа, међутим, да је интервенција министра за Индију старог Америја потенцијално овај случај. Спољно-политички експерт Роус (Rose) извршио је опширну логичку рекапитулацију. Утврђује да је несумњива чињеница о Стојадиновићевом заокрету у југословенској политици, да је он „једним врло протезерским оком гледао према Њемачкој и Италији“, али да је несумњиво и то да су његови наследици ову тенденцију претворили у политичку праксу. Интересантно је Роусово резонување о мотивима кнеза Павла и Цветковића: „Може бити да је Цветковић тражио од нас да преуземо С(тојадиновића) зато што се већ био предао Осовини и бојао се да би му С(тојадиновић) могао бити конкурент код Осовине; може бити, као алтернатива, да је принц Павле већ био одлучио да потпише Тројни пакт у вријеме када смо упитани да преуземо С(тојадиновића), и да је П.П. (принц Павле) размишљао да би са С(тојадиновићем) у земљи могао бити присиљен на тјешњу сарадњу него што жели“.⁵³

Чини нам се да је ово резонување врло блиско истини. Али овог практичног Енглеза не интересује много „да је било што би било“, него „шта би могло бити“ „Ми“, продужава Роус, „колико ја могу да видим, немамо уопште доказа који би показали да је Стојадиновић заиста учествовао у интригама са Њемцима и Италијанима ради свог повратка на власт или да је намјеравао да одигра улогу ‚квислинга‘ у случају осовинског напада. Ми знамо, међутим, да су Њемци и још више Италијани вршили одлучан притисак за његов повратак и с тим у вези није без резона претпоставити да би, ако не он сам, они платили њему за ту улогу. Сигурно је да би његов повратак донио расцјеп између Хрвата и Срба и осим тога учинио немогућим југословенски отпор. Да ли би Стојадиновић пристао да буде средство за такве маневре — ми само можемо нагађати“.⁵⁴

Роус у неколико одступа од старе владине формуле о „потенцијалном квислингу“, прелазећи јетко и преко Стојадиновићевих „финансијских прљавштина“ (о чему он говори као о нечему добро познатом), па о „ономе што би могло бити“ каже: „Јасно је: и кад би се С(тојадиновић) сада вратио у Југославију он не би могао представљати никакву опасност за нас. Он би могао бити само опасност за садашњу југословенску владу, под претпоставком да му се да већа слобода него што је има он би могао покушати да организује један Симовићевој влади опозициони покрет“.⁵⁵

Можда је то и био разлог што се избјегличка влада тако дуго одупирала било каквом увлачењу у овај случај. „Није на нама него на југословенској влади да одлучи да ли му треба дати већу слободу“, пише Роус. И додаје: „Ипак ова посљедња се

⁵² ФО 371, ф. 30251, Р 8456/2477/92.

⁵³ ФО 371, ф. 30251, Р 4579/2477/92.

⁵⁴ ФО 371, ф. 30251, Р 9579/2477/92.

⁵⁵ ФО 371, ф. 30251, Р 4579/2477/92.

држи по страни; кад год смо покренули ово питање они су показали видљиву безвољност да узму на себе било какву одговорност у вези са њим. Мој лични утисак је да би они више вољели да остану чисти и да држе своје руке слободним да, у вези са овом ствари, прихвате онај став који би у зависности од исхода рата био политички најбољи.⁵⁶

Опет је проблем препуштен Черчилу. С њим у вези Идн 15. октобра пише премијеру да је југословенска влада консултована два пута, али је показала „изразиту безвољност“, и предлаже, пошто кажњавамо Стојадиновића за „акције које је по општем увјерењу он могао предузети да му се пружила шанса, али које у ствари није предузео“, да се гувернеру Маурицијуса препоручи да олакша његов положај.⁵⁷ Черчил је био упоран — „никакве посебне повластице“. „Ако нијесте пажљиви“, пише он Идну, „он ће, судећи по његовим јавним и приватним изјавама, постати размажено дискусионо мезимче. Имајте на уму штету коју је учинио а још више коју је могао учинити да је остао на власти“.⁵⁸ У овом духу упућен је одговор секретару за Индију Јулиану Америју.⁵⁹

Из једне касније преписке (28. I 1942) између функционера Форин офиса Сајерса (Syers) и Хауарда (Howard) видимо да је југословенска влада била спремна да плати све трошкове Стојадиновићевог издржавања под условом да се не уплиће у овај случај. „Штавише“, пише Сајерс Хауарду, „проста чињеница о његовом финансирању могла би дати југословенској влади право да има ријеч у његовом случају. Управо ово ми желимо да избјегнемо“.⁶⁰ И Британцима је, очигледно, био на уму неки будући непредвиђени стицај околности.

Иако је од 1942. године британско интересовање за Стојадиновића знатно опало, ипак их је неповољна ратна кампања на мору, у првом реду јапански успјеси у области Тихог океана, натјерала да се поново присјете „потенцијалног квислинга“ Прилике у окупираној Југославији давале су овом квалификативу реалну тежину: одређене политичке групе отворено су се поштапале њиме и активно сарађивале са окупатором, његов брат је учествовао у пронацистичкој публицистичкој пропаганди. Почетком априла служба Форин офиса пажљиво је проучила чланак београдског профашистичког листа „Коло“ (бр. 10 од 7. марта 1942), у коме је прецизно описана његова изгнаничка одисеја, срочена очигледно на бази писама која је он упућивао жени и дјечи. „Др Стојадиновић је“, пишу његови проокупаторски обожаваоци, „за драматичне догађаје који су потресали земљу, за пуч генерала Симовића и улазак Југославије у рат, чуо преко радија. Ове вести и његова забринутост за судбину народа ви-

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ ФО 381, ф. 30251, Р 9579/2477/92.

⁵⁸ ФО 371, ф. 30251, Р 9580/2477/92.

⁵⁹ ФО 371, ф. 30251, Р 9579/2477/92.

⁶⁰ ФО 371, ф. 33449, Р 551/102/92.

ше су утицале на њега него његова властита неизвесна судбина и поступци против њега, који су без преседана у историји“.⁶¹ Овакво резонување дозвољавају само однарођени критеријуми забринутости.

Све је ово подстицало британску владу да још једном размотри читав случај. Она озбиљно анализира предлог шпанског амбасадора у Анкари Прата да се Стојадиновић премести у Египат или Кенију. Неки од савјетника, као на примјер Диксон, били су спремни да се сагласе. „Ми сумњамо“, пише Диксон, „да би он могао учинити више на окупљању Срба него генерал Недић, али, слично Лавалу, он би могао урадити више да помогне Њемцима“.⁶²

Година 1943. донијела је велико разведравање на свим фронтovima II свјетског рата, па и на поморском. Маурицијус је остао безбједан, па све до свршетка рата нико више није обраћао пажњу на Стојадиновића.

Тек у јулу 1945. године британска дипломатија почиње да размишља о могућем захтјеву револуционарне југословенске владе за естрадицију. Дипломатски функционер Адис (Addis) примјећује 18. јула да је „молба Цветковићеве владе била безусловна па нисмо обавезни према садашњој влади у Београду“, али мисли да из разлога дипломатске учтивости треба размотрити њене жеље, и у случају да траже изручење — одбити. Пошто је гувернер острва тада био у Лондону и интересовао се за даљу Стојадиновићеву судбину, Адис предлаже да се заточеник ослободи и да му се дозволи да слободно изабере мјесто живљења, с тим да ако се определи јели за неку британску територију преузме обавезу да се неће бавити политичком активностима.

„Пошто се вјерује“, пише Адис, „да је Стојадиновић у току своје владавине пребацио у иностранство који милион фунти стерлинга, он не би могао имати тешкоћа око обезбјеђења нужног снабдијевања“ Закључује мишљењем да југословенску владу не треба уопште обавјештавати, не прејудуцирати било шта док се не појави званични протест, препустити да „ствар постаје позната у току времена“.⁶³

Вријеме није било наклоњено Стојадиновићу. Његово ослобођење је стално одлагано, уз нове и нове мотивације. Зато се он одлучује на нову интервенцију, којој зрачак наде даје вијест да је Черчил изгубио изборну битку и да је кормило преузела лабуристичка влада Клементa Атлиа (Clement Attlee). Већ 2. августа 1945. године он се јавља новом премијеру писмом у коме понавља све старе аргументе, подсјећа га на сусрет у Лондону 1937. године и срдечно му честита побједу. А онда, као да је са-

⁶¹ ФО 371, ф. 33449, Р 2653/102/92.

⁶² ФО 371, ф. 33449, Р 2606/102/92.

⁶³ ФО 371, ф. 48909, Р 12477/979/92.

говорника убиједио у своју апсолутну невиност, чини изненађујући потез: „На конференцији у Јалти, у фебруару 1945. Велика Британија, Совјетски Савез и САД одлучили су да Антифашистичка скупштина у Београду треба да буде попуњена укључивањем чланова предратне југословенске скупштине који нису компромитовани сарадњом са непријатељем. Ја сам један од чланова последњег југословенског парламента који није сарађивао са непријатељем. Био сам лидер једне партије па колеге које су у децембру 1938. године заједно са мном биле избране треба да седе у садашњем југословенском парламенту у Београду. Ја такође треба да седим тамо. Ја ово не предлажем зато што сам жељан повратка политици него да бих јасније могао објаснити свој законски положај и моје морално право на слободу“.⁶⁴

Мало је вјероватно да је Стојадиновић био толико искључен из општих политичких токова да је толико мало знао за промјене у земљи до којих је дошло у вријеме његовог одсуства. Зато нам се чини да је овај његов потез био у првом реду игра на „задњу карту“ проткана већ опробаном праксом моралисања и понизних молби.

Атлијева влада је одлучила да проблем заувјек скине са дневног реда. Амбасадор у Београду Стивенсон јавио је 18. септембра 1945. године да се слаже да Стојадиновић буде пуштен на слободу без објављештења нове југословенске владе.⁶⁵ Али тада су искрсли непредвиђени проблеми: 10. октобра Џонстон (Johnston) преноси мишљење новог секретара за иностране послове Бевана да би ослобођење Стојадиновића у овом моменту могло бити лоше схваћено у Русији и Америци, те да ће случај бити поново размотрен за шест мјесеци, на прољеће 1946. године, за које вријеме породици не треба дозволити да му се прикључи.

Овдје је Стојадиновићев досије у британском архиву видљиво закључен. Он нас, међутим, обавјештава да му је задње уточиште била Аргентина.⁶⁶ Побједоносни ентузијазам савезника још је стављао у други план идеолошке разлике између њих, али, као што показује овај случај, већ се почињу показивати значајне резерве.

„Ни рат ни пакт“ — понавља Стојадиновић у мемоарима, нагонећи нас на нестрпљиво ишчекивање његове „чудотворне формуле“. Али нам је ипак не пружа! Живот у британском егзилу, међутим, показује да је за југословенски народ било добро што није био у позицији да му је пружа!

⁶⁴ ФО 371, ф. 48909, Р. 15127/979/92.

⁶⁵ ФО 371, ф. 48909, Р. 15904/979/92.

⁶⁶ ФО 371, ф. 48909, Р. 15127/979/92.

Dr. Veselin Đuretić

STOJADINOVIĆ A L'EXIL BRITANIQUE

R é s u m é

Se basant aux documents de »Public Record Office«, dans cette oeuvre sont élaborés le voyage fugitif et le séjour de Stojadinović à l'île de Mauricie, pendant la période de mars 1941 jusqu'à la fin de la deuxième guerre mondiale. L'auteur met en rapport l'activité de l'ex-Premier ministre à l'exil avec les événements dans le pays et dans le monde, en montrant sa relation envers eux: sa conviction à la force de la machine de guerre allemande, sa méfiance envers l'URSS, sa courtoisie condescendante envers le gouvernement britannique; certains faits mettent en contradiction ses nouveaux et anciens points de vue.

D'autre part, il est noté que le nouveau gouvernement de Simović dans ses empressements agoniques de s'approcher aux allemands pour le rétablissement des contacts, a essayé, d'employer leur favori, à quel but on demanda du gouvernement britannique de la faire rentrer au pays. Mais, Londres et particulièrement M. Churchill, craignaient juste de cela, à cause de quoi chaque contact avec Stojadinović, à ce temps là et plus tard, était empêché, de sorte que pendant la menace navale des allemands à l'Océan indien, de mesures de précaution étaient prises, pensant en même temps sur l'évacuation de Stojadinović à un lieu plus sûr.

Dans l'oeuvre on signale aussi l'hypocrisie de certains membres du gouvernement yougoslave et celui de Londres, qui s'étaient officiellement réservés de l'ex-Premier ministre, mais secrètement, ils comptaient sur certaines possibilités de son retour à la scène politique. Ce qui est intéressant, c'est que Stojadinović comptait aussi sur ces possibilités et trouva sa chance dans le compromis des alliés à Yalta. L'auteur note que ces illusions n'étaient qu'un reflet d'incompréhension totale des changements survenus alors.